

В. В. Дорофієнко, доктор економічних наук, професор, зав. кафедрою менеджменту у невиробничій сфері
Донецького державного університету управління
М. В. Макаренко, кандидат економічних наук, доцент кафедри економіки та управління морським транспортом
Азовського морського інституту

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ

У статті досліджено проблеми соціально-економічного розвитку регіонів України, виявлено їх особливості. У результаті проведеного аналізу визначено завдання, виконання яких дозволить згладити неоднорідність регіонів України.

Ключові слова. Соціально-економічний розвиток, регіони України, державна політика, регіональна економіка.

In the article the problems of social and economic development of regions of Ukraine are investigated, their features are revealed. As a result of the spent analysis the problems which decision will allow to smooth heterogeneity of regions of Ukraine have been defined.

Key words. Social and economic development, regions of Ukraine, state policy, regional economy.

Постановка проблеми (постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями). У сучасних умовах однією з ключових проблем є наявність серйозних диспропорцій соціально-економічного розвитку регіонів. Виникає потреба у розробці стратегій регіональної конкурентоспроможності, спрямованих на комплексне виконання завдань регіонального розвитку, підвищення рівня національної свідомості.

Належне регулювання процесів економічного та соціального розвитку держави неможливе без урахування регіональних аспектів і територіальних особливостей реалізації державної політики в різних сферах життєдіяльності, адже таке врахування дозволяє визначити сильні та слабкі сторони функціонування регіональних економічних систем, сприятливі й загрозливі тенденції в цій сфері. Кожна область може робити вагомий внесок в економіку країни за рахунок сукупного продукту й національного доходу, що виробляється на її території, та забезпечувати необхідний рівень життя населення в цьому регіоні. Області України відрізняються за рівнем виробництва й національного доходу на душу населення. Між регіонами завжди були й будуть певні відмінності за рівнями соціально-економічного розвитку внаслідок дії об'єктивних чинників (відмінності у природних умовах і ресурсах, чисельності населення, трудових ресурсах, розселенні, історичному розвитку економіки регіонів).

Зближення рівнів соціально-економічного розвитку регіонів можливе лише за умови поглиблення ефективної спеціалізації, за раціонального використання місцевих умов і ресурсів. Тому треба враховувати специфіку кожного регіону на основі поглибленого економічного аналізу його можливостей.

© **В. В. Дорофієнко, М. В. Макаренко, 2011**

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблеми соціально-економічного розвитку України та її регіонів досліджуються науковими установами держави і провідними вченими: М. І. Долішнім, В. Дорофієнко, В. І. Павловим, Л. Л. Тарангул, І. О. Горленко, О. П. Кириленко, В. С. Кравченком, І. О. Луніною, Д. М. Стеченком, М. Чумаченко. Але велике практичне значення зменшення неоднорідності соціально-економічного розвитку регіонів потребує подальших досліджень у цій галузі.

Мета статті (формулювання цілей статті). Головною метою статті є дослідження проблем та особливостей соціально-економічного розвитку регіонів України та, зокрема, Донецької області, що мають ураховуватися для подолання неоднорідності їх соціально-економічного розвитку.

Виклад основного матеріалу. Під час вивчення особливостей регіональних економік важливо пам'ятати, що умовою успішної діяльності в регіоні є адекватне визначення позицій території в системі державного управління й господарської діяльності, а також формулювання її конкретних переваг. Постійна конкурентна боротьба між регіонами за ресурси (наприклад, бюджетні кошти, інвестиційні вливання, людські ресурси й т. д.) – це невід'ємна частина здорового функціонування регіональних економік. Таким чином, розгляд ресурсного потенціалу українських територій має методологічне значення у визначенні стартових можливостей розвитку, а також для виявлення особливостей державної регіональної політики.

Україна має значний природно-ресурсний потенціал і сприятливі природно-кліматичні умови для проживання й ведення господарської діяльності на всій території. Основні складові її ресурсного потенціалу

– це земельні, мінерально-сировинні й рекреаційні ресурси. При цьому економічне значення водних, лісових та інших ресурсів також досить велике. Нині промисловістю освоєно 40–75 % розвіданих запасів основних видів корисних копалин: запаси залізних руд становлять більше 18 % загальносвітових запасів цих мінералів, марганцевих – більше 43 %.

Найзабезпеченішими природними ресурсами регіонами є Донбас і Придніпров'я у складі Дніпропетровської, Донецької, Луганської й Запорізької областей. На цих територіях зосереджено значні запаси мінеральних ресурсів, що визначає особливості економічної діяльності (зокрема, розвитку промисловості). Наприклад, Донецька область – це основний постачальник металу, палива, продукції машинобудування й хімічної промисловості; при цьому в галузевій структурі промислового виробництва найбільшу питому вагу має чорна металургія (53 %), а на паливно-енергетичний комплекс доводиться майже 25 % доходів економіки. Проте екологічна ситуація в східних регіонах досить складна. Це породжує чимало проблем для місцевої влади, які змушені балансувати між інтересами бізнесу в особі власників великих підприємств і вимогами населення.

Динаміку соціально-економічного розвитку регіонів України умовно можна поділити на два періоди, кожний з яких відрізняється особливими факторами, тенденціями й ключовими проблемами. Перший – період тривалої соціально-економічної кризи (1991–2000), другий – період економічного зростання (з 2001 до теперішнього часу) [1].

Період соціально-економічної кризи (1991–2000), що став наслідком глибинних трансформацій не тільки в політичному житті України, але й змін ресурсної та процедурної бази економіки, проявився в цілому ряді негативних тенденцій. Важливими є падіння валового внутрішнього продукту при загальному скороченні обсягів товарної продукції й послуг, інформаційні процеси, які деформували систему грошово-кредитного обігу. Проявами кризи стали скорочення випуску продукції кінцевого споживання (машинобудування, легкої, харчової, деревообробної промисловості), збільшення обсягів негрошових (бартерних) розрахунків економічних агентів між собою та з бюджетом (у 1998 р. у половині регіонів негрошові розрахунки підприємств перевищували 40 %), спад економічного обміну між регіонами, зниження конкурентоспроможності регіонів на зовнішніх ринках. Крім того, нерівномірність розгортання кризових явищ за межами областей і на їхній території заклали фундамент для подальшого поглиблення диспропорцій в економічному розвитку регіонів. Відповідно, на початку XXI ст. конкурентоспроможнішими виявилися економіки тих регіонів, яким удалося зберегти інфраструктуру промислового комплексу. За таких умов, вихід з масштабної й багатовимірної кризи був можливий за рахунок системних реформ на рівні державної політики [1].

Позитивна економічна динаміка в регіонах України (період економічного зростання з 2001 р.) намітилася в руслі макроекономічних тенденцій. Основою позитивного зрушення стало збільшення обсягів промислового виробництва. Структура економіки 14 регіонів України обумовлена домінуванням промислової сфери. Найрозвиненіші щодо цього Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Полтавська, Харківська області й м. Київ, на них припадає понад 60 % національного промислового виробництва. При цьому питома вага Волинської, Закарпатської, Кіровоградської, Тернопільської, Херсонської, Чернівецької областей і м. Севастополь становить менше 1 % від загального промислового виробництва у країні. Проте тенденції розвитку економіки областей у 2003 р. продемонстрували нарощування обсягів промислового виробництва в усіх регіонах України. Крім того, показники темпів приросту промисловості вище середніх українських були наявні в традиційно непромислово орієнтованих областях – Житомирській, Закарпатській, Рівненській, Тернопільській, Черкаській, Чернівецькій. За таких умов намітилася тенденція до скорочення регіональної диспропорції за критерієм виробництва промислової продукції на одну людину.

У цей час в Україні відбувається територіальний перерозподіл економічного потенціалу. Наприклад, за результатами 2001–2002 рр., в 6 регіонах (Донецькому, Дніпропетровському, Луганському, Запорізькому, Харківському й м. Києві) було зосереджено 48,4 % основних засобів країни, 52,2 % виробництва валової доданої вартості, 62,5 % виробництва промислової продукції, 48,5 % обсягу інвестицій в основний капітал. Інша помітна тенденція – концентрація основної економічної потужності в обласних центрах або обмеженій кількості міст (зокрема, це можна відстежити на підставі аналізу таких показників, як розподіл іноземних інвестицій у межах регіону й кількість малих підприємств в обласних центрах та інших містах регіонів). Така ситуація дає можливість говорити про незбалансованість територіальної організації регіональної економіки, що приводить до виникнення повністю залежних від обласних центрів територій у межах області [1, 2].

Наступні проблеми пов'язані з відсутністю змін структури промислового комплексу регіонів. У більшості з них вирішальне значення грають одна-дві сфери. Наприклад, для Дніпропетровської, Запорізької й Донецької областей домінуючими галузями є металургія й обробка металу, для Закарпатської й Сумської – машинобудування, для Луганської й Полтавської – виробництво продуктів нафтопереробки та ядерного палива, для Івано-Франківської, Миколаївської, Рівненської – виробництво й розподіл електроенергії, газу, води. Часто області промисловості, які домінують у регіоні, є сировинними або виробляють проміжну й низькотехнологічну продукцію. Це спричиняє невисоку конкурентоспроможність деяких регіонів на міжнародних ринках (наприклад, станом на 2001 р. питома вага 10 регіонів у загальноукраїнському експорті не перевищувала 1 %).

Аналізуючи проблему відсутності перетворень у структурі виробництва, слід підкреслити, що нарощування випуску продукції сировинних і напівсировинних областей без збільшення випуску продукції кінцевого споживання не можна оцінювати як позитивне, особливо в довгостроковій перспективі. У цьому контексті прикладом може служити Запорізька область, що за обсягами випуску промислової продукції в 2000 р. досягла показників 1990 р., однак без істотних змін у структурі виробництва, а, отже, без поліпшення соціально-економічної ситуації в регіоні.

Наступна проблема – сумнівний позитивний вплив на подолання соціально-економічних диспропорцій інституціональних перетворень, які відбуваються в регіонах. Основна маса приватних підприємств нині зосереджена в 5 регіонах: м. Києві, Донецькій, Дніпропетровській, Харківській і Львівській областях. Проте питома вага малих підприємств в обсягах виробництва продукції в Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій і Луганській областях найменша в Україні, що можна пояснити потужністю загального економічного потенціалу цих регіонів. Отже, така ситуація дозволяє говорити про істотну незбалансованість і неоднорідність регіональних економік.

У контексті проблеми малого підприємництва в регіонах варто згадати про диспропорції в розвитку інфраструктури його підтримки. Насамперед це стосується об'єктів інформаційно-консультативної сфери (бізнес-центрів і бізнес-інкубаторів). Недостатній обсяг відповідних послуг, а також відсутність координації й упорядкування функцій різних об'єктів інфраструктури з боку органів місцевої влади перешкоджають формуванню сприятливого підприємницького середовища в регіонах [2, 3].

Дотепер актуальною залишається диференціація регіонів за показниками експорту й імпорту. Станом на 2007 р. питома вага Волинських, Житомирських, Кіровоградських, Рівненських, Тернопільських, Херсонських, Хмельницьких, Чернівецьких, Чернігівської областей і м. Севастополь не перевищувала 1 % у загальному експорті й імпорті. При цьому вага трьох регіонів (Донецької, Дніпропетровської й Запорізької областей) становила 44,6 % [4].

Окремого розгляду потребує проблема регіональної асиметрії за обсягами інвестицій в економіку регіонів України. Традиційно лідером за цим показником є м. Київ. Друге місце займає Донецька область. Однак нестабільність інвестиційних потоків, а також значний розрив між регіонами, у які вкладають більше чи менше, свідчать про низьку інвестиційну привабливість більшості територій.

У результаті оцінки соціально-економічного потенціалу регіонів, автор І. В. Тараненко склав таблицю рейтингових оцінок соціально-економічного потенціалу регіонів України [5].

За значенням рейтингового показника соціально-економічного потенціалу, регіони України можна умовно поділити на три групи [5]. У першу групу ввійшли регіони з високим рівнем соціально-економічного потенціалу, для яких значення рейтингового показника становить 2,0000 і більше. Другу групу становлять регіони із середнім рівнем соціально-економічного потенціалу. Критерієм зарахування регіонів до другої групи є значення рейтингового показника в діапазоні від 0,2000 до 1,9999. У цій групі виділимо дві підгрупи:

- регіони з рівнем соціально-економічного потенціалу, який незначно вищий за середній, значення рейтингового показника від 0,5000 до 1,9999;
- регіони з рівнем соціально-економічного потенціалу, який незначно нижчий за середній, значення рейтингового показника від 0,2000 до 0,4999.

Третю групу становлять регіони з низьким рівнем соціально-економічного потенціалу й значенням рейтингового показника від 0,0001 до 0,1999. Розподіл регіонів за групами наведено в табл. 1 [5]

У 2008 р. динаміка показників соціально-економічного розвитку регіонів формувалася в умовах першої хвилі кризи, симптоми якої з'явилися в липні–вересні. Вплив кризи торкнувся, в першу чергу, областей з розвинутою промисловістю. Темпи зростання ВРП для регіонів – лідерів 2007 р. скоротилися: для Донецької області – з 108,0 до 97,3 %, для Запорізької – з 111,3 до 101,2 %, для Полтавської – з 109,8 до 94,3 %, порівняно з попереднім роком [4, 6].

Таблиця 1

Розподіл регіонів за рівнем соціально-економічного потенціалу, 2005–2010 рр.

Групи регіонів за рівнем соціально-економічного потенціалу	Значення рейтингового показника	Регіони, що входять до складу груп, 2005–2009 рр.	Регіони, що входять до складу груп, 2010 р.
Регіони з високим рівнем соціально-економічного потенціалу	2,0000 і більше	м. Київ, Донецька, Дніпропетровська, Запорізька, Полтавська, Луганська області	М. Київ, Миколаївська, Дніпропетровська, Кіровоградська, Луганська, Донецька області
Регіони із	0,2000–1,9999	АР Крим, Закарпатська,	Херсонська, Одеська,

середнім рівнем соціально-економічного потенціалу		Житомирська, Миколаївська, Сумська, Харківська, Черкаська, Чернівецька, Чернігівська, Івано-Франківська, Київська, Львівська, Хмельницька області	Черкаська, Полтавська, Сумська, Закарпатська, Чернігівська, Житомирська, Запорізька, Рівненська, Вінницька, Чернівецька, Київська, Хмельницька, Харківська, Тернопільська області
У тому числі:			
Регіони з рівнем соціально-економічного потенціалу, який незначно вищий за середній	0,5000–1,9999	АР Крим, Закарпатська, Житомирська, Миколаївська, Сумська, Харківська, Черкаська, Чернівецька, Чернігівська області	Херсонська, Одеська, Черкаська, Полтавська, Сумська, Закарпатська області
Регіони з рівнем соціально-економічного потенціалу, який незначно нижчий за середній	0,2000–0,4999	Івано-Франківська, Київська, Львівська, Хмельницька області	Чернігівська, Житомирська, Запорізька, Рівненська, Вінницька, Чернівецька, Київська, Хмельницька, Харківська, Тернопільська області
Регіони з низьким рівнем соціально-економічного потенціалу	0,0001–0,1999	Одеська, Херсонська, Тернопільська, Рівненська, Кіровоградська, Волинська, Вінницька області	Івано-Франківська, Львівська, Волинська області, АР Крим

У першому півріччі 2009 р. під впливом економічної кризи тенденція до скорочення соціально-економічного потенціалу регіонів з розвинутою промисловістю значно підсилася. Криза найсильніше вразила Дніпропетровську, Луганську, Донецьку, Запорізьку області.

Подібну ситуацію спостерігаємо в інших регіонах. Найбільше постраждали від кризи області з переважною часткою промисловості у структурі економіки, що обумовило їхні низькі позиції в рейтингу.

Дослідження дозволило визначити окремі аспекти залежності конкурентоспроможності України та її регіонів від циклічних процесів в економіці. Отже, вплив кризи найбільше проявився на соціально-економічному потенціалі регіонів з розвинутою промисловістю. Це спричинило більшу амплітуду циклічних коливань рівня соціально-економічного потенціалу для регіонів з високим рівнем соціально-економічного потенціалу і меншу амплітуду для регіонів з низьким рівнем соціально-економічного потенціалу.

Таким чином, регіональна економіка України функціонує з обліком як об'єктивних факторів природного характеру, так і певної політики держави й регіональної влади. Серед умов, що визначають економічний розвиток територій, уваги варті такі параметри.

Особливості регіональної економіки України, що базуються на істотних розбіжностях у структурі, потужності й потенціалі різних територій. Отже, ті або інші області мають потребу в різних підходах до вибору моделей соціально-економічного розвитку. Це підвищує роль державної регіональної політики, оскільки лише збалансований і контекстуальний підхід може нівелювати негативні впливи структурних відмінностей економік регіонів.

Проблемою територіальної організації регіональної економіки є її незбалансованість, що стає причиною виникнення повністю залежних від обласних центрів територій у межах регіону.

Галузева спеціалізація регіональної економіки досить однобічна. По-перше, області здебільшого орієнтуються на окремі види економічної діяльності. По-друге, у регіонах з розвинутою промисловістю істотно страждає розвиток соціальної сфери, що негативно впливає на рівень життя населення.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Узагальнюючи аналіз особливостей динаміки регіонального соціально-економічного розвитку, бачимо, що до ключових факторів, які поглиблюють регіональні диспропорції в процесі реформування економіки регіонів, можна зарахувати:

- неоднорідну адаптованість регіонів з різною структурою економіки до функціонування в умовах ринкової конкуренції;
- галузевий принцип управління економікою, що спричиняє стимулювання лише базових областей, які мають високий ступінь територіальної локалізації: недостатньо інтенсивне співробітництво між різними регіонами;

- ослаблення ролі держави щодо регулювання регіонального економічного розвитку й вирівнювання диспропорцій у темпах і напрямках;
 - несиметричність впливу держави через існуючі механізми на розвиток різних регіонів;
 - реформування системи державного управління шляхом децентралізації без створення належної нормативно-правової бази для цього процесу, що нівелювало б вплив протистояння центральної й регіональної влади на розвиток регіональних економік;
 - незбалансованість механізму бюджетного регулювання, що часто функціонує на основі двосторонніх домовленостей між регіонами й центром.
- Загальною тенденцією є зростання обсягів інвестицій в економіку регіонів, однак основний їх обсяг зосереджено в обласних центрах, а нерозвинені райони страждають від нерівномірного розподілу отриманих коштів. Крім того, має місце галузевий дисбаланс у розподілі інвестицій.

Список використаних джерел

1. Сухарев О. С. Институциональная теория и экономическая политика: К новой теории передаточного механизма в макроэкономике / Сухарев О. С. – М. : Экономика, 2007. – Кн. II. – 804 с.
2. Стратегия экономического и социального развития Украины (2004–2015) “По пути европейской интеграции” / авт. кол. А. С. Гальчинский, В. М. Геец и др. ; Нац. ин-т стратег. исследований, Ин-т экон. прогнозирования НАН Украины, М-во экономики Украины. – К. : ИВЦ Госкомстата Украины, 2004. – 416 с.
3. Беленький П. Ю. Исследование проблем конкурентоспособности / П. Ю. Беленький // Вестник НАН Украины. – 2007. – № 5. – С. 9–18.
4. Официальный интернет-портал Государственного комитета статистики Украины // [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.ukrstat.gov.ua>.
5. Тараненко И. В. Оценка социально-экономического потенциала регионов как основа формирования стратегии конкурентоспособности национальной экономики / Тараненко И. В. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : [hse.ru > data/2010/04/02/1218417903](http://hse.ru/data/2010/04/02/1218417903).
6. Серебрякова Л. А. Роль стратегического планирования в новой концепции региональной политики / Л. А. Серебрякова // Сборник научных трудов СевКавГТУ. Серия “Экономика” – 2007. – № 5. – С. 28–35.